

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
академік Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

Єфанова Є.В.,
студентка II курсу магістратури
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF LEGAL BEHAVIOUR

Стаття присвячена дослідженню соціологічних аспектів правової поведінки. У зв'язку з цим метою цієї роботи є дослідження питань, пов'язаних з визначенням соціологічних аспектів правової поведінки особистості.

У результаті дослідження була дана правова регламентація і виявлені проблеми правової поведінки особистості, дана загальна характеристика і ознаки правової поведінки, визначено поняття правової поведінки і виявлена соціальна природа правопорушень.

Дослідження вибраної теми здійснювалося за допомогою таких методів: діалектичного; аналізу і синтезу; структурно-функціонального; порівняльно-правового; узагальнення отриманих знань.

Правомірна поведінка є вольовою поведінкою суб'єкта права і повністю відповідає правовим нормам та законам. Вона не суперечить праву та гарантується державою. Із цього можна зробити висновок, що на меті кожної держави є формування у свідомості кожної людини окремо та суспільства загалом свідомої правомірної поведінки шляхом реалізації законів та правил, а також системи правового виховання та профілактичної правової роботи. Формування правомірної поведінки відбувається у межах цілеспрямованої діяльності, а також у межах природно-правової дійсності.

Проаналізовано поведінку правопорушників, зокрема, серійних убивць, їх соціальну характеристику та місце в житті суспільства. У статті описано особливості правової поведінки таких серійних убивць, як Джон Уейн Гейсі, Анатолій Сливко, Чарльз Шмідт, Джефрі Даммер, Анатолій Онопрієнко, Річард Рамірез, Річард Чейз.

Автори доходять висновку, що правова поведінка є юридично значущою та спричиняє юридичні наслідки. З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Правомірна поведінка – поведінка особи, яка відповідає нормам права. Така поведінка заохочується державою, розглядається як моральна і правильна. Правомірна поведінка характеризується високим рівнем правової свідомості суб'єктів права. Особливістю правової свідомості тут є те, що людина стає більш організованою та відповідальною, тобто діє на благо себе та суспільства. Натомість, на відміну від правової поведінки, девіантна поведінка – поведінка, яка відхиляється від норми. Вона може бути негативною та позитивною. Негативними девіаціями є правопорушення.

У рамках дослідження були використані нормативна база, праці різних авторів, навчально-методична література, лекції та статті на таку тему.

Ключові слова: правова поведінка, ознаки правової поведінки, поняття, види правомірної поведінки, соціальна природа правопорушень, серійні убивці, триада Макдональда.

The article is devoted to the study of sociological aspects of legal behaviour. In this regard, the purpose of this work is to study issues related to the definition of sociological aspects of legal behaviour of the individual.

As a result of the study, legal regulation was given and problems of legal behaviour of the individual were identified, general characteristics and signs of legal behaviour were given, the concept of “legal behaviour” was given and the social nature of offenses was revealed.

The research of the chosen topic was carried out using the following methods: dialectical; analysis and synthesis; structural and functional; comparative and legal; generalization of the acquired knowledge.

Lawful behaviour is the volitional behaviour of the subject of law, and fully complies with legal norms and laws. It does not contradict the law and is guaranteed by the state. From this, we can conclude that the goal of each state is to form in the minds of each individual and society as a whole conscious lawful behaviour among its citizens by implementing laws and rules. The formation of lawful behaviour occurs within the framework of purposeful activity, as well as within the framework of natural and legal reality.

The behaviour of serial killers, their social characteristics and place in society are analyzed. The article is about the following serial killers: John Wayne Gacy, Anatoly Slyvko, Charles Schmidt, Jeffrey Dammer, Anatoly Onoprienko, Richard Ramirez, Richard Chase.

The author concludes that legal behaviour is legally significant and entails legal consequences. From the point of view of law, a person's behaviour can be evaluated in different ways. Lawful behaviour – the behaviour of a person who complies with the norms of law. Such behaviour is encouraged by the state, and from the side of law and morality is correct. Legitimate behaviour is characterized by a high level of consciousness. A high level of consciousness is characterized by the fact that a person becomes more organized and responsible, that is, acts for the benefit of himself and society. Deviant behaviour – behaviour that deviates from the norm. It can be negative or positive. Negative deviation is characterized by offenses.

Within the framework of this research, we used the regulatory framework, works of various authors, educational and methodical literature, lectures and articles on this topic.

Key words: *general characteristics and signs of legal behaviour, concept and types of lawful behaviour, social nature of offenses, serial killers, Macdonald triad.*

Багатозначність та неоднозначність терміна «поведінка» завжди привертала до свого аналізу психологів та соціологів. Вона залежить від характеру людини, сприйняття світу, потреб, які вважаються джерелом поведінки, інтересів, соціального впливу, і, звісно, від самої особистості.

Сучасна наука активно вивчає поведінку людей, їхні установки, ціннісні орієнтації, умови, через які формується поведінка. І тому поняття «поведінка» у суспільних науках позначилось на тлумаченні терміна і в правознавстві. Тому метою дослідження було вибрано аналіз правової поведінки.

Для початку визначимо, що являє собою термін «поведінка». Поведінка – це родовий термін, який охоплює різні реакції або живого організму, або групи організмів. Наука, що вивчає поведінку, називається біхевіоризмом. Це напрям у психології, що вивчає саме поведінку як предмет особистості.

Сучасна психологія виділяє дві основні концепції людини: поведінкову, або біхевіористську, та психодинамічну. Поведінкова концепція охоплює розуміння того, що особа є реактивним створінням, поведінка якої формується через вплив оточення. Психодинамічна концепція бачить формування особистості в людині через внутрішні чинники [1]. Тобто ці дві концепції і становлять особистість людини разом та доповнюють одна одну.

Поведінка людини уособлює у собі певні норми, які закладені у суспільстві. Тобто поведінку також встановлюють етичні норми, перейти які неприпустимо. Етичні цінності втілюються в поведінці особи та її ставленні до життя. М. Тімашев виділяв три найвищі цінності: Доброту, Красу та Істину. Також учений вважав, що навіть, якщо поведінка особи не відображає ці цінності, вона не буде вважати, що її дії викликані злом, брехнею та потворністю. Тобто людина завжди буде впевненою або буде переконувати інших, що її поведінка є правильною. М. Тімашев вважав, що ці цінності повинні бути виражені поняттям «зобов'язаний», що людина, яка не розуміє цього слова, не здатна до взаємодії із суспільством та соціально значимої пове-

дінки. Це означає, що поведінка людини, яка порушує норми та цінності, що закладені суспільством, не може бути визначена правильною.

Важливим є також висновок М. Тімашева про те, що етичні цінності втілюються в поведінці людини, завдяки чому етика стає соціальною силою. Це стає можливим, тому що:

1) відношення людини до цінностей є інтелектуальним та емоціональним;

2) етичні цінності соціальної групи є схожими [2].

Це говорить про те, що етична поведінка особи формується внутрішньо у соціальному середовищі та відповідає йому.

Основним фактором формування поведінкових характеристик особистості є право. Право регулює суспільні відносини, тому правову поведінку можна визначити як соціальну та свідому поведінку особи, яка врегульована нормами права. Через правову поведінку реалізуються права і свободи громадян. Правова поведінка служить формою вияву свободи особи, найважливішою формою існування будь-якої професійної діяльності, здійснюваної в державі.

У нормах права не моделюється правова поведінка, а лише правові вчинки, які складаються з елементів: суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта та об'єктивної сторони. Суб'єктом правового вчинку є фізична або юридична особа, орган державної влади, громадське об'єднання, котрі є дієздатними та деліктоздатними, тобто вони мають бути здатними здійснювати свої права та обов'язки і нести юридичну відповідальність.

Суб'єктами правового вчинку є правоздатні особи, за якими визначається здатність усвідомлювати і керувати своїми діями. Суб'єктивна сторона правового вчинку відображає внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння та наслідків діяння. Інакше кажучи, суб'єктивна сторона є тією частиною правосвідомості суб'єкта, що безпосередньо пов'язана з фізичною формою діяння і складається з цілей і мотивів.

Об'єкт правового вчинку – явище навколишнього середовища, на яке спрямовані дії або діяння. Об'єктом правового вчинку є суспільні відносини та суспільні цінності. Об'єктивну

сторону становлять складники, що характеризують форму зовнішнього виразу: діяння (дію або бездіяльність), суспільно значущі наслідки, які можуть бути корисними або шкідливими, а також визначати причинний зв'язок між діянням та його наслідком.

Отже, право регулює суспільно значущу поведінку як таку, що закріплена в праві, стає юридично значущою та викликає ті чи інші правові наслідки, тому охороняється і забезпечується правовими цінностями та гарантіями. Характер правової поведінки визначає юридичний факт: правомірна поведінка викликає виникнення регулятивних правовідносин, неправомірною – охоронних. Тому до властивостей правової поведінки можна віднести таке:

1) результатом правової поведінки є значення як соціально корисне, так і соціально шкідливе, що позначається на стані суспільних відносин у ході соціального розвитку;

2) правова поведінка має зовні виражений характер у вигляді дії або бездіяльності. Дія безпосередньо впливає на відносини між суб'єктами. Бездіяльність, як правило, є вербальною (словесною), складається із різних висловлень, суджень і оцінок, які виражають внутрішній стан суб'єкта;

3) правова поведінка має вольовий характер, припускає усвідомлення обставин та дій, а також можливість здійснювати волю: спрямовувати свою поведінку та можливість користуватися своїми діями;

4) регулюється правовими нормами, що містяться в текстах правових актів, які або прямо описують умови і ознаки правових вчинків, або передбачають будь-які заходи моделювання правової поведінки. Це відрізняє правову поведінку від інших типів соціальної поведінки;

5) правова поведінка має властивість спричиняти юридичні наслідки, тому що вона пов'язана з реалізацією суб'єктом своїх інтересів, а також реакцією держави на правову поведінку [3].

В юридичній науці правова поведінка ділиться на правомірну, зловживання правом та девіантну поведінку.

Правомірною поведінкою закріплена в правових нормах і охороняється державою. Тому людина свідомо захищає норми права, не порушує їх, поважає. Правомірною поведінкою суб'єкта права і повністю відповідає правовим нормам та законам. Вона не суперечить праву та гарантується державою. Із цього можна зробити висновок, що на меті кожної держави є наміри сформулювати у свідомості кожної людини окремо та суспільства загалом ціннісні установки та мотивації для свідомої правомірної поведінки своїх громадян шляхом реалізації законів та правил. Формування правомірної поведінки відбувається у межах цілеспрямованої діяльності, а також у межах природно-правової дійсності.

Правомірною поведінкою проявляється як цілеспрямований засіб соціалізації особи через її самоствердження у сукупності суспільних відносин. Без усвідомлення людиною своїх вчинків з точки зору корисності своїх дій особі важко дотримуватися норм права. Тобто для того щоб зрозуміти корисність своїх дій щодо правомірної поведінки, людині треба розуміти норми, закладені у суспільстві. Процесом усвідомлення поведінки є вибірковість. Це означає, що особа сама вибирає варіанти своєї поведінки через свободи та обмеження. Це дає змогу класифікувати правомірною поведінкою в характері та мотиві.

Правомірною або неправомірною поведінкою визначає держава, саме вона узгоджує що є добром, а що є злом через систему права. Також визначенням правомірною або девіантною поведінкою служать вчинки та дії осіб, які творять правовідносини. Критерієм визначення ступеня правомірності слугує ступінь відповідності реальних дій і вчинків людей, закладених у нормах позитивного й природного права, поведінковим моделям.

Важливо відмежовувати правомірною поведінкою від конформістської поведінки. Конформістська поведінка – це вид пасивної та пристосувальної діяльності, де поведінкою особи не відрізняється від поведінки інших людей. Вона підпорядковується суспільним стандартам, але піддається тиску. Конформісти – особи, які не сформувалися як особистості, у них немає власних думок, вони лише живуть за нормами інших, а не за своїми.

Також можна виділити за поведінковими характеристиками конформістів. На відміну від конформістів, конформісти – це люди, які мають яскраво виражену індивідуальність. Їхня поведінкою не сприймається більшою частиною суспільства, конформісти, в основному, завжди були окремою субкультурою. Наприклад, бітники, хіпі та панки. Їх не сприймало суспільство, вважало їх неправильними. Тепер можна спостерігати, що конформістська філософія часто впливала на світ, не завжди конформістом є той, хто порушує закон. Це швидше людина, яка виділяється на фоні інших, а тому й не сприймається іншими людьми.

Окремо скажемо про такий вид правової поведінки, як зловживання правом. Щоб зрозуміти, що таке зловживання правом з точки зору правових наслідків, потрібно проаналізувати різницю між зловживанням правом та правопорушенням. Зловживання правом та правопорушення є протиправною поведінкою, але тягнуть за собою різні наслідки. Правопорушення тягне за собою кримінальну відповідальність, а зловживання правом – цивільну відповідальність. Вона виражається як умова у визнанні особою права на те, що вона намагалась здобути внаслідок своєї мети. Можна назвати два види зловживання правом:

1) таке, що не виражається явною проти-правністю;

2) таке, що характеризується явною проти-правністю.

Звернемо увагу на частину 5 ст. 12 ЦК України: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Окремо прокоментуємо частину IV ст. 13 ЦК України: особа повинна додержуватися моральних засад суспільства, здійснювати свої права у межах цивільно-правових актів або договорів. Наведене означає, що не допускаються дії особи, яка порушує права інших осіб та будь-яке зловживання правом. Звідси виходить: хоч зловживання правом є протиправною поведінкою, вона не завдає фізичної шкоди іншим особам, а відтворюється тільки з метою порушити право та завдати збитків іншій особі, державі та суспільству. Виділяють такі ознаки зловживання правом:

1) наявність в особи суб'єктивного права. Тобто порушити можна суб'єктивне, а не об'єктивне право;

2) діяльність особи спрямована на реалізацію суб'єктивного права; має у собі видимість правомірної поведінки та відсутність порушення юридичних заборон або невиконання обов'язків;

3) використання недозволених способів та засобів здійснення права;

4) зловживання правом передбачає, що особа переслідує усвідомлений інтерес здійсненню порушення права іншій особі;

5) у разі зловживання правом відбувається заподіяння шкоди або створення реальної загрози її заподіяння іншим суб'єктам. При цьому зловживання може здійснюватися як з наміром заподіяти шкоду іншій особі, так і з іншими цілями (збагачення, одержання пільг, необґрунтованих переваг, затягування розгляду справи у суді, ухилення від виконання своїх обов'язків тощо), досягнення яких заподіює шкоду іншим суб'єктам;

6) зловживання правом тягне за собою настання юридичних наслідків та відповідальності.

На завершення можна підбити підсумки розуміння девіації як правової поведінки. Термін «девіація» походить від латинського "deviation", що означає відхилення. Девіацію визначають як відхилення від норми, тобто все те, що відхиляється від стандарту.

Це поняття у соціології розглядається у широкому і вузькому сенсах. У широкому сенсі девіантною поведінкою можна назвати будь-яку дію, яка не відповідає соціальним нормам і соціальним стереотипам суспільства. У вузькому сенсі під девіантною поведінкою розуміють будь-які негативні і несхвальні відхилення від соціальних норм.

Девіантність – дуже складне і неоднозначне поняття. Поняття та розуміння неправильного змінювалися протягом усього розвитку суспільства. Раніше «хорошою» формою боротьби з «неправильністю» та незалежністю думок вважалась інквізиція. Нормою вважалось покарання у формі катування. Зараз суспільство визнає таку поведінку неправильною, і такі дії є протизаконними, бо вони порушують права людей. Рабство, расизм та сегрегація були нормою ще у ХХ столітті, але зараз світ бореться з цим та розуміє, що всі люди незалежно від кольору шкіри є рівними. Суффражистки та феміністки проклали великий шлях до рівноправ'я, де права жінки є такими, як і чоловіків. Тобто девіантність є відхиленням від великої соціальної групи, але поняття про неправильне може змінитися з часом.

Тому для цілей нашого дослідження важливо виділити негативні типи девіантної поведінки:

1) існування без певного місця проживання, жебрацтво на вулицях, безпритульність, якщо йдеться про неповнолітніх дітей і підлітків;

2) жорстоке ставлення до тварин і людей, яке знаходиться в нормах права, але викликає занепокоєння і страх оточуючих;

3) пристрасть до шкідливих звичок – алкоголю, наркотиків. Сюди ж можна віднести пристрасть до комп'ютерних і азартних ігор, проституцію, крадіжки та інші дії, за які передбачена відповідальність з різним ступенем тяжкості згідно із законодавством [4].

Спектр причин, через які проявляється девіантна поведінка, дуже великий, це може бути відсутність уваги та піклування з боку батьків, страхи, комплекси та агресія, психічні хвороби, які діють негативно на поведінку особи. Аналізуючи особистість правопорушника, а тим більше злочинця, можна навести думки американського психотерапевта Ролло Мея, який зазначав: «Послушна, досить слухняна людина, яка завжди здається доброю, може викинути агресію в одному великому вибухові». Таку поведінку можна спостерігати на прикладі багатьох серійних убивць.

Термін «серійний убивця» ввів у науковий обіг у 1970-і спецагент, головний психолог ФБР Роберт Ресслер (1937–2013). Його називали американським Шерлоком Голмсом і вважали одним із найкращих у світі спеціалістів з психології сексуальних маніяків. Він упіймав кількох серійників, використовуючи метод психологічного портретування. У своїй книзі «Всім, хто бореться з монстрами» Р. Ресслер стверджував: «У всіх серійних убивць схожа історія дитинства: мати їх не любить, батько жорстокий або його взагалі немає. Здебільшого саме тому їм ніколи так і не вдається відрізнити правильне від неправильного».

Нині для науково-теоретичного обґрунтування особливостей правової поведінки правопорушників створена так звана тріада Макдональда, яка формулює набір з трьох поведінкових

характеристик, які допомагають визначити соціопата та майбутнього злочинця. Це зоосадизм, піроманія та енурез. Подальші дослідження, що проведені психіатрами Даніелем Хелманом та Натаном Блекманом, а потім агентами ФБР Джоном Е. Дугласом та Робертом К. Ресслером разом з доктором Енн Берджес, доводили зв'язок жорстокості до тварин та схильності до підпалів, проявленої у дитинстві, зі схильністю до здійснення серійних злочинів у дорослому віці.

Більшість серійних убивць не відрізнялися помітними девіаціями, вели себе досить скрито. Такі серійні вбивці є організованими, у них високий рівень інтелекту, вони є соціалізованими та мають гарну репутацію. Наприклад, Джон Уейн Гейсі займався благодійністю, був членом демократичної партії у м. Чикаго та викликав повагу оточуючих. Анатолій Сливко мав державні нагороди, цікавився політикою та працював з дітьми. Чарльз Шмідт, який отримав прізвисько Щуролов з Тусона, був популярним серед підлітків, і вони, знаючи, що Чарльз вбивця, мовчали про це не через страх, а тому що хлопець був кумиром для них. Джеффри Даммер виявився спокійним та ввічливим.

Необхідно зазначити, що є і інший вид серійних убивць, для яких характерна виражена

деструктивна поведінка. Таких серійних убивць називають дезорганізованими. Вони не соціалізовані та не вміють жити у суспільстві, мають низький рівень інтелекту (на відмінну від організованих серійних убивць), не мають чіткого профілю. До таких серійних убивць належать Анатолій Онопрієнко та Річард Рамірез, у котрих серії вбивств були схожими, Річард Чейз, який вважав себе вампіром, убивав людей та пив їхню кров. Можемо відзначити, що, незважаючи на можливість певного узагальнення, правова поведінка правопорушників, а тим більше убивць, має не тільки певні спільні риси, але вирізняється особливостями для кожної постаті злочинця, індивідуалізується.

Отже, правова поведінка є юридично значущою та спричиняє юридичні наслідки. З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Правомірна поведінка – поведінка особи, яка відповідає нормам права. Така поведінка заохочується державою та з боку права і моралі є правильною. Правомірна поведінка характеризується великим рівнем свідомості. Високий рівень свідомості характеризується тим, що людина стає більш організованою та відповідальною, тобто діє на благо себе та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Мережко А. Психологическая теория права и современность. Одесса : Фенікс, 2017. 194 с.
2. Мережко А. Соціологія права М.С. Тимашева : монографія. Одеса : Фенікс. 240 с.
3. URL: https://nurse.net.ua/documentu/vuhovna.robota/7_Ponyattya_oznaku_i_vudu_pp.pdf.
4. URL: <https://ukr.media/psihologiya/379091/>.